

भारतातील मानव विकास - एक अभ्यास

मा.डॉ.बी.जी.खटाळ

दयानंद वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :-

आर्थिक विकासाठी मानवी संसाधनांना अनन्यसाधारण असे महत्वाचे स्थान आहे. कारण की मानवी विकासावरच आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान होत असते. म्हणून सरासरी आयुर्मान, प्रौढ साक्षरता दर, बालमृत्यू दर, दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, लोकसंख्या, इत्यादीना महत्वाचे स्थान असते. 1965 मध्ये UNDP –(संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम) स्थापन करण्यात आले. जगातील विकसनशील आणि अविकसित देशांसोबत काम करून आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय पातळीवरील विकासाच्या समस्या सोडविणे आणि त्याद्वारे राहणीमानाचा स्तर उंचावणे असे महत्वाचे काम UNDP करते. याच प्रमाणे मानवी विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी UNDP हे मानवी विकास निर्देशांक अहवाल प्रसिध्द करते. मानव विकास निर्देशांक ही तशी फार प्राचीन संकल्पना आहे. अॅरिस्टाटल यांनी आपल्या लिखाणामध्ये सुध्दा मानवी विकासाला महत्वाचे स्थान दिले होते.

यु.एन.डी.पी. ने 1990 मध्ये पहिल्यांदा मानव विकास अहवाल जाहीर केला. त्यामध्ये विविध देशांचे मानव विकास निर्देशांक मोजण्यात आले होते. त्यामागील प्रेरणा अर्थतज्ञ महबूब-उल-हक आणि अमर्त्यसेन यांची होती. महबूब-उल-हक यांना मानव विकास निर्देशांकाचे जनक म्हणून संबोधले जाते.

ग्रहितके :-

9) लोकसंख्या नियंत्रणास साहाय्य प्राप्त होते.

- 2) मानवी विकासाला एक साध्य म्हणून महत्व प्राप्त झाले आहे.
- 3) स्वस्थ समाजाची उभारणी करता येते.
- 4) आरोग्य,पोषण, शिक्षण यात सुधारणा होवून लोकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते.
- 5) देशाच्या साधनसंपत्तीचा महत्तम वापर होतो.

मानव विकास निर्देशांकाचे निकष :-

- 9) आरोग्य :- देशाचा आरोग्याचा स्तर मोजण्यासाठी जन्माच्या वेळेचे आयुर्मान ही निर्देशक वापरला जातो.
- 2) शिक्षण :- देशाच्या शैक्षणिक स्तर मोजण्यासाठी खालील दोन निर्देशक वापरले जातात.
  - अ) 25 वर्ष पेक्षा अधिक वयाच्या प्रौढांची सरासरी शालेय वर्ष.
  - ब) 18 वर्षा पेक्षा कमी वयाच्या मुलांची अपेक्षित शालेय वर्ष.

जीवनमानाचा दर्जा :- देशाच्या जीवनमानाचा दर्जा मोजण्यासाठी दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न हा निर्देशक वापरला जातो.

मानव विकास निर्देशांक अहवाल -2018

संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सदस्य असलेल्या जगातील 189 देशासाठी UNDP ने HDI अहवाल -2018 मध्ये प्रसिध्द केला आहे. 2017 साठी नॉर्वे, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रेलिया, आर्यलंड आणि जर्मनी यांचा HDI अनुक्रमे सर्वाधिक असून नायजर, मध्ये आफ्रिकन

प्रजासत्ताक, दक्षिण सुदान, चाड आणि बुर्कीना फासो यांचा HDI सर्वात कमी आहे.

भारताचे स्थान :-

2017 मध्ये 189 देशांच्या यादीत भारताचे स्थान हे 130 व्या क्रमांकावर आहे. मागील वर्षाची तुलना करता भारताचे स्थान एका क्रमांकाने उंचावले आहे. म्हणजेच भारताने मानव विकासात प्रगती केल्याचे दिसून येते. मागील काही वर्षात भारताने राबविलेल्या शिक्षण आरोग्यासंबंधित योजनांमुळे सुधारणा झाली आहे.

1990 ते 2017 पर्यंतचा भारताचा प्रवास :-

1990 ते 2017 या दरम्यान भारताच्या मानव विकास निर्देशांकात 50 % नी वाढ झाली आहे. 1990 साली भारताचा HDI 0.427 होता त्यात वाढ होत जावून तो 2017 मध्ये 0.640 झाली यामुळे भारताचा समावेश मध्यम मानव विकास गटात झाला आहे. त्याच बरोबर 1990 च्या तुलनेत भारतीय नागरीकांचे सरासरी आयुष्यमान 11 वर्षांनी वाढले

आहे. शिक्षणाच्या कालावधीत 1990 पेक्षा 2017 मध्ये 4.7 वर्षांची वाढ झाली आहे. 1990 मधील प्रतिव्यक्ती स्थूल राष्ट्रीय उत्पनात 2017 पर्यंत तब्बल 266.6% वाढ झाली आहे. भारताने या घटकात प्रगती केल्यामुळे भारताच्या HDI मध्ये सकारात्मक वाढ झाल्याचे दिसून येते.

SINCE 1990, THE STEADY CLIMB

	Life expectancy at birth	Expected years of schooling	Mean years of schooling	GNI per capita (2011)*	HDI value
1990	57.9	7.6	3.0	1733	0.427
1995	60.4	8.2	3.5	2015	0.46
2000	62.6	8.3	4.4	2470	0.493
2005	64.6	9.7	4.8	3157	0.535
2010	66.6	10.8	5.4	4357	0.581
2015	68.3	12.0	6.3	5691	0.627
2016	68.6	12.3	6.4	6026	0.636
2017	68.8	12.3	6.4	6353	0.64

Rank		Country/Territory	HDI	
2018 rankings [1]	Change in rank from previous year [1]		2018 rankings [1]	Change from previous year [1]
1	—	Norway	0.953	▲ 0.002
2	—	Switzerland	0.944	▲ 0.001
3	—	Australia	0.939	▲ 0.001
4	—	Ireland	0.938	▲ 0.004
5	▼ (1)	Germany	0.936	▲ 0.002
6	—	Iceland	0.935	▲ 0.002
7	▲ (1)	Hong Kong	0.933	▲ 0.003
7	—	Sweden	0.933	▲ 0.001
9	▼ (1)	Singapore	0.932	▲ 0.002
10	—	Netherlands	0.931	▲ 0.003
11	▼ (1)	Denmark	0.929	▲ 0.001

12	—	🇨🇦 Canada	0.926	▲ 0.004
13	▼ (1)	🇺🇸 United States	0.924	▲ 0.002
14	—	🇬🇧 United Kingdom	0.922	▲ 0.002
15	—	🇫🇮 Finland	0.920	▲ 0.002
16	—	🇳🇿 New Zealand	0.917	▲ 0.002
17	▼ (1)	🇧🇪 Belgium	0.916	▲ 0.001
17	▼ (1)	🇱🇮 Liechtenstein	0.916	▲ 0.001
19	—	🇯🇵 Japan	0.909	▲ 0.002
20	—	🇦🇹 Austria	0.908	▲ 0.002
21	—	🇱🇺 Luxembourg	0.904	▲ 0.001
22	—	🇮🇱 Israel	0.903	▲ 0.001
22	▲ (1)	🇰🇷 South Korea	0.903	▲ 0.003
24	—	🇫🇷 France	0.901	▲ 0.002
25	—	🇸🇮 Slovenia	0.896	▲ 0.002
26	—	🇪🇸 Spain	0.891	▲ 0.002
27	—	🇨🇪 Czech Republic	0.888	▲ 0.003
28	—	🇮🇹 Italy	0.880	▲ 0.002
29	—	🇲🇹 Malta	0.878	▲ 0.003
30	—	🇪🇪 Estonia	0.871	▲ 0.003

Source: UNDP HDI report 2018 ranking

### मानव विकास निर्देशांकाच्या मर्यादा :-

- १) अनेक घटकाकडे दुर्लक्ष :- मानव विकासाचे मापन समस्येकडे लक्ष केंद्रीत करत नाही यातून देशातील करत असताना बालमृत्यू, सुरक्षितता, पोषण आहार, यां वाढती लोकसंख्या बेकारी दारीद्रय, प्रादेशीक असमतोल सारख्या अनेक घटकांकडे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. इत्यादी मुळे देशा समोरील समस्या जाणिवपूर्वक दुर्लक्षित राहतात.
- २) अपरिपक्व निर्देशांक :- डॉ.अमर्त्य सेन यांच्या मते मानवी विकासातील गुंतागुंतीची वास्तवता एका साध्य आकडयाच्या साह्याने निश्चित करणे कठीण आहे. यामुळे मानवी विकास निर्देशांकावर अपरिपक्व निर्देशांक म्हणून मर्यादा पडते.
- ३) अनिश्चितता:- मानव विकास निर्देशांकात भारांकाचा वापर करण्याची निश्चित अशी पध्दत नाही यामुळे निर्देशांक परिपूर्ण बरोबर येत नाही.
- ४) आर्थिक विषमतेच्या समस्येकडे दुर्लक्ष:-मानवी विकास निर्देशांक देशातील आर्थिक विषमतेच्या मानवी विकास ही संकल्पना आर्थिक विकास आणि आर्थिक वृद्धी यापेक्षा आधिक व्यापक आहे. कारण की आर्थिक विकास व वृद्धी यामुळे मानवाच्या राहणीमानाचा स्तर उंचावून मानवी विकासाला चालना मिळते. लोकांना उपलब्ध असलेल्या विकल्पाची संख्या वाढविण्याची प्रक्रिया म्हणजे मानव विकास होय. मानव विकास निर्देशांक हे आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण मापक म्हणून मान्य झाला आहे.

**संदर्भ ग्रंथ :-**

- 1) Indian Economy - Datt – Sudharma
- 2) Indian Economy- Misra- Puri
- ३) भारतीय अर्थशास्त्र- डॉ.जी.एन.झामरे

- ४) भारतीय अर्थव्यवस्था -प्रतियोगिता दर्पन-2017-18
- ५) भारतातील आर्थिक विकास आणि नियोजन  
-डॉ.बी.जी.खटाळ

